

ПАЎСТАНЦКАЯ АГІТАЦЫЙНАЯ ЛІТАРАТУРА: “ЦЯПЕР МАСКАЛЬ ПЯЕ МУДРАГЕЛІКІ СВАЕ”

Расійскія ўлады з канца XVIII ст., з самых першых дзён акупацыі беларускіх зямель імкнуліся да поўнага падпарадкавання краю, да поўнага “обрусения” тутэйшага насельніцтва. Дзеля гэтага жыхарства былога Вялікага Княства Літоўскага “падзялілі” на некалькі групаў. Асіміляцыі ў першую чаргу падпадала сялянства – самая шматлікая частка насельніцтва. Лічылася, што гэта дастаткова падатлівая глеба, што тут не патрабуецца шмат намаганняў, каб з народнае масы зрабіць законапаслухмяных грамадзянаў імперыі, сапраўдных расіянаў, “больш рускіх, чым самі рускія”. Варта толькі заяўляць пра свой “клопат” пра народ, праводзіць інвентарызацыі, каб, маўляў, перашкодзіць панам павялічваць павіннасці і г. д. А самае галоўнае – прывесці іх у лона свае царквы, каб папы-ідэолагі нязменна маглі ўплываць на грамадскую думку цёмнага люду. Скасаваўшы ў 1839 годзе Унію, царызм паспяхова выконваў праграму “обрусения”.

Больш складанымі выглядалі справы з іншымі класамі беларускага грамадства. І калі буйныя землеўласнікі, магнаты ў большыні не з’яўляліся сур’ёзнымі супернікамі, то шляхта нязменна ўяўляла пагрозу расійскай прысутнасці на беларускай зямлі. Гэта быў клас, які немажліва было “перавыхаваць”. Гістарычная памяць гэтага класа не вынішчалася, нягледзячы на ўсе намаганні царызму, нават за дзесяткі гадоў. Гэты клас можна было адно што знішчыць рэпрэсіямі – палітычнымі, эканамічнымі, фізічнымі. Але нават генацыд расійскіх уладаў супраць беларускае шляхты да 1860-х гадоў не даваў значных вынікаў. Хоць кантынгент дадзенага класа значна скараціўся, але не змянялася ейная грамадска-палітычная чыннасць.

Спакваля здаровыя сілы гэтага класа звярнулі свой позірк на “братоў у сярмязе”, на сялянства, бо стала зразумела, што толькі разам можна супрацьдзейнічаць наступу царызму, толькі разам можна здабыць волю і незалежнасць. Узнікла патрэба ісці на дыялог з сялянствам, абуджаць ягоную гістарычную памяць і нацыянальную самасвядомасць. Прышло разуменне, што недастаткова легальнае асветніцкае працы ў духу Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча: падцэнзурная “агітацыя”

не вытрымлівала канкурэнцыі з захадамі расійскіх уладаў у дачыненні да сялянства. “Мудрагелікі маскаля” належала выкрываць, а таксама належала паказаць рэальны шлях да лепшае долі. Магчымасць зрабіць гэта з’явілася ў часе правядзення царызмам адмены ў 1861 годзе прыгоннага права. Менавіта, з гэтай падзеяй звязаны ўсплёск у развіцці беларускамоўнае ананімнае літаратуры ў XIX ст.

Увесь корпус тэкстаў беларускае ананімнае літаратуры сярэдзіны XIX ст. мэтазгодна падзяліць на тры групы. Да першае мы аднясём творы антыцарскае і антырасійскае накіраванасці, творы, у якіх адчуваюцца польскія (ці то – больш дакладна – рэчыпаспалітаўскія) сімпатыі аўтараў. Да другое групы належыць літаратура, напісаная з прарасійскіх пазіцый. А да трэцяе – тэксты, у якіх амаль не выяўляюцца палітычныя прыхільнасці аўтараў, у якіх увага скіравана ці то да маральна-этычных, ці то да пэўных літаратурна-эстэтычных праблемаў.

У нашым літаратуразнаўстве тэкстам трэцяе групы “пашанцавала” больш, чым іншым. Шмат што з іх надрукавана, іхняя палітычная незаангажаванасць сталася прычынаю шматлікіх (але гэта не значыць – дастатковых!) даследаванняў пры розных уладах і рэжымах. Пра тэксты другое групы ведаюць толькі нешматлікія спецыялісты. Іхні адкрыты працарскі, праімперскі характар, ледзь не поўная адсутнасць мастацкасці не дазвалялі ўводзіць іх у літаратурны ўжытак. Напрыклад, з “Речи Старовойта” друкаваўся толькі невялікі фрагмент.

Антырасійскія беларускамоўныя творы па зразумелых прычынах таксама не маглі быць уключаны ў кантэкст літаратуразнаўчага працэсу, хоць, будучы ў шчыльным звязе з дзейнасцю і творчасцю Кастуся Каліноўскага, з’яўляючыся значнаю часткаю паўстанцкае агітацыйнае літаратуры, яны знайшлі сваіх даследнікаў у асяроддзі гісторыкаў – польскіх, беларускіх і расійскіх.

Напачатку 60-х гадоў нашага стагоддзя Генадзь Кісялёў у кнізе “Сейбіты вечнага” зрабіў спробу далучыць асобныя тэксты паўстанцкае агітацыйнае літаратуры да беларускага прыгожага пісьменства. Перадусім, “Гутарку старога дзеда”. Як-ніяк цэлы шэраг фактаў сведчыў, што нарадзілася яна ў асяроддзі вядомых беларускіх літаратараў сярэдзіны XIX ст. Яшчэ Яўхімам Карскім Вінцэсь Каратынскі называўся аўтарам гэтага твора. Выяўлены Г. Кісялёвым у матэрыялах архіва III аддзялення данос агента В. Бярнацкага сведчыў, што сучаснікі прыпісвалі аўтарства “Гутаркі” В. Дуніну-Марцінкевічу: “Нядаўна гэты самы Марцінкевіч напісаў твор на народнай мове пад загалоўкам «Гутарка старога дзеда», дзе паказвае лёс Літвы ў вершах ад 1796 года да цяперашняга часу, выказваючы ўсе прыцясненні, якія толькі маглі быць на сялян, і прыпісваючы ўсе гэтыя прыцясненні ўраду. Гэты твор ужо даволі распаўсюджаны і так пераканальна дзейнічае на сялян, што дзе толькі ён паявіўся, то сяляне пакінулі быць прывязанымі да гасудара, якога раней бласлаўлялі, і пачалі шукаць заступніцтва паме-

пчыкаў. Цяпер яшчэ Марцінкевіч пераклаў на народную мову гімн “Божа, што Польшчы...”¹

Сведчанне дастаткова абазнанага агента падмацоўвалася аналізам паэтыкі твораў В. Дуніна-Марцінкевіча. Даследчыкаў уражвала падабенства творчае манеры, паказвала на руку аднаго творцы. Відаць, усё гэта садзейнічала актывізацыі пошукавай працы ў дадзеным напрамку. У выніку было выяўлена, што “Гутарка” была выдадзена двойчы², апрача таго яна “хадзіла” ў рукапісных копіях, мелася таксама літаграфаванае выданне.

У мемуарнай літаратуры пра паўстанне адшукаліся звесткі, што “Гутарку” надрукаваў у Беластоку Браніслаў Шварцэ, кіраўнік тамтэйшае паўстанцкае арганізацыі, а таксама тое, што Мікалай Акіялевіч-Акіялайціс пераклаў яе на летувіскую мову. (Расійская даследчыца З. Тальвірская прыйшла да высновы, што і беларускі, і летувіскі тэксты з’яўляюцца перакладамі з невядомага сёння польскага арыгінала).

Усё гэта дало падставы Г. Кісялёву (не выключаючы таго, што “Гутарка старога дзеда” – калектыўны твор) лічыць В. Дуніна-Марцінкевіча найбольш рэальным прэтэндэнтам на аўтарства гэтага вершаванага тэксту. А вось А. Мальдзіс³ і В. Рагойша (грунтуючыся на ўспамінах Бруна Каратынскага)⁴ называюць аўтарам “Гутаркі старога дзеда” Вінцэся Каратынскага. Тае ж думкі і У. Мархель, які змясціў фрагменты з гутаркі ў двух выданнях “Твораў” паэта (праўда, у раздзеле “Творы, якія прыпісваюцца...”).

Справа з аўтарствам “Гутаркі старога дзеда” ўяўляецца няпростаю. І сапраўды, чаму гэта “гутарка” старога дзеда? Тэкст не дае аніякіх падставаў дзеля такіх высноў. (Па сведчанні З. Тальвірскае летувіская “*Pasaka senelio*” пабудавана як адказы старога абазнанага чалавека на пытанні пэўнага недасведчанага маладзёна.) У беларускамоўнай “Гутарцы” толькі ў трох першых строфах можна бачыць “сляды” дыялогу. Увесь астатні тэкст – маналог ці то аўтара, ці то лірычнага героя.

Адно відавочна: узнікненне “Гутаркі старога дзеда” абумоўлена тагачасным грамадска-палітычным становішчам. Ідэя твора нарадзілася ў калектыўным розуме (якраз яго З. Тальвірская палічыла за польскамоўны арыгінал!) інтэлігенцыі з віленскага асяроддзя. Менавіта тут паставілі перад паэтамі задачу стварыць цыкл вершаваных твораў на народных, г. зн. беларускай і летувіскай мовах. Перадусім, па два творы былі напісаны. Так, на летувіскай мове існуюць гутаркі, па-першае, пра гісторыю краю апошніх дзесяцігоддзяў, а па-другое, пра варшаў-

¹ Г. Кісялёў, *Сейбіты вечнага*, Мінск 1963, с. 136.

² 1. *Hutarka staroho dzieda*, [nakładem A. Kurnatowskiego z Imberowa pod Obornikami, czcionkami N. Kamieńskiego i spółki w Poznaniu], 1861. 12 s. i 2. *Hutarka staroho dzieda*, Paryż 1862, lutego 27 (15) dnia. 24 s.

³ А. Мальдзіс, *Перазовы сяброўскіх галасоў*, Мінск 1988, с. 53.

⁴ В. Рагойша, *Каментарыі [у:] Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя*, Мінск 1971, с. 353.

скую разню 8 красавіка 1861 года. На падобныя тэмы мы маем і дзве беларускамоўныя гутаркі. Гэта паказвае, што існавала ідэя распавесці на “простанародных мовах” пра адны і тыя ж падзеі, данесці сялянству пэўныя думкі, сфармаваць пэўны светапогляд. І калі дзеля ўвасаблення ідэі па-летувіску ўся праца лягла на плечы М. Акіялевіча-Акіялайціса, дык беларускія паэты маглі падзяліць гэтую працу на часткі. Напрыклад, асноўная праца над паэмаю “Плынуць ветры...” пра варшаўскія падзеі 8 красавіка 1861 года належала В. Дуніну-Марцінкевічу і, мажліва, У. Сыракомлю. Больш складанаю ўяўляецца справа з “Гутаркаю старога дзеда”, бо твор захваўся ў некалькіх варыянтах, ён мае выразныя “сляды” працы над ёю некалькіх літаратараў рознай палітычнае ды нацыянальнае арыентацыі.

Вось, напрыклад:

Za szto ż **jany** wajawali
(Выданне 1862 г.)
Za szto ż i **my** wajawali
(Выданне 1861 г.)

Або:

Kali staniem z Palakami
(Выданне 1862 г.)
Bo jak staniem Palakami
(Выданне 1861 г.)

Ужо ў пададзеных радках адчуваецца, што ў першым варыянце ўяўляецца незалежніцкі, беларускі погляд аўтара, ягонае імкненне не атаясамліваць сябе з палякамі, у другім – наадварот, гучыць матыў поўнае салідарызацыі з Варшаваю, заклік “стаць палякамі”. Цікава, што прапольскі варыянт быў надрукаваны першым. Прычым, двойчы: асобным выданнем і ў львоўскай газеце “Dziennik Literacki”. На нашу думку, гэты варыянт не з’яўляецца аўтарскім. Тут выдаўцы пастараліся ўнесці пэўныя карэктывы ў тэкст “Гутаркі старога дзеда”. Відаць, з-за гэтае прычыны аўтар (ці аўтары) падрыхтавалі другое выданне твора. Што менавіта другое выданне (пазначанае як “парыжскае” 1862 г.) рыхтавалася аўтарам сведчыць і больш правільная беларуская мова, і меншая колькасць арфаграфічных памылак ды інш. Гэтае выданне, відавочна, выйшла не ў друкарні Б. Шварцэ: “Гутарка старога дзеда” надрукавана, здаецца, іншым шрыфтам. Той факт, што ў гэтым “парыжскім” выданні маецца і верш Уладзіслава Сыракомлі “Добрыя весці” пацвярджае нашу думку: беларускія паэты не згаджаюцца з тым тэкстам твора, які прапанаваў Б. Шварцэ і ягоныя аднадумцы, дык знаходзяць мажлівасць выдаць свой першасны варыянт. І зусім верагодна, што ў Вільні ў друкарні Адама Кіркора. Параўнаўчае даследаванне шрыфтоў магло б пацвердзіць гэтую гіпотэзу.

Адносна аўтарства “Гутаркі старога дзеда” скажам, што аўтарам, відаць, не мог з’яўляцца В. Дунін-Марцінкевіч. (Нягледзячы нават на тое,

што асобныя радкі “Гутаркі” пераклікаюцца з зваротамі беларускага дудара. Напрыклад, “Ej, skażycie, dobry ludzi!” і “Скажыце ж, добры людзі!” у “Ідыліі”. Або: “Chicier Dmicier” і “Дурны Зьміцер, хоць хітры” у “Вечарніцах”. А таксама той факт, што В. Дунін-Марцінкевіч у “Вечарніцах” стварыў вобраз старога Ананія, які любіў “Ілгаць” казкі ды гісторыі). Бо верш аўтара “Гутаркі старога дзеда” больш лёгка, рыфма больш дакладная, больш дакладнае словаўжыванне. А самае галоўнае, у тым жа 1861 годзе У. Сыракомля папракаў В. Дуніна-Марцінкевіча за “падаграванне старой неприяні паміж грамадскімі класамі”⁵. Вядома, з часоў напісання “Гапона” (1855) погляды В. Дуніна-Марцінкевіча маглі змяніцца, але наўрад ці настолькі, каб ён узняўся да сцвярджэння: “Kali staniam z Palakami, // Budziem roúnyмі z rapami”.

Пэўныя прычынныя выклікае і кандыдатура В. Каратынскага на аўтарства “Гутаркі старога дзеда”. Прыгадайма, у 1858 г. ён сваім беларускамоўным вершам вітаў Аляксандра І. Ды і не толькі гэта. Паэтыка В. Каратынскага (як, дарэчы, і У. Сыракомлі) вышэй на ўзровень за паэтыку “Гутаркі старога дзеда”. Нават адрасацыя твора малапісьменнаму чытачу і слухачу не “знізіла б” таленту гэтых паэтаў.

Але бяспрэчна тое, што “Гутарка” узнікла ў асяроддзі, звязаным з В. Дуніным-Марцінкевічам, В. Каратынскім, У. Сыракомлем. Зусім верагодна, што аўтара “Гутаркі старога дзеда” мы павінны шукаць сярод маладзейшых калегаў вышэйзгаданых паэтаў, мажліва, сярод “ліцвінаў, што запісаліся ў “Альбом” Арцёма Вярыгі-Дарэўскага. Перадусім, васьміскаладовік “Гутаркі”, на нашу думку, склаўся пад уплывам не толькі польскамоўнага сілабічнага вершаскладання, беларускага народнага верша, але і расійскае паэзіі, якую ведалі вучні гімназій на Беларусі, а г. зн. і беларускія паэты, што наведвалі гэтыя гімназіі пасля 1838 году, з якога пачалося шырокае выкладанне расійскае “славеснасці” ў нашым краі.

Hutarka staroho dzieda

Ej, skażycie, dobry ludzi!
 Szto heta na świecie budzie?
 Czy Boh nie zmiłujetsia nad nami
 I daś pahinuć pad Maskalami?⁶
 Oj nie, bratcy!⁷ nia tużycie;
 Na tu poru úspamianie,

⁵ “Kurjer Wileński”, 1861, nr 19–20.

Друкуецца паводле: “Hutrka staroho dzieda, Paryż 1862, lutego 27 (15) dnia”. (Фотакопія Г.В. Кісялёва.) Адначасна пададзім асноўныя варыянты тэксту, а таксама строфы, якія адсутнічаюць у дадзеным выданні, па львоўскай газеце “Dziennik Literacki”, 1861, nr 89 (“Dz. Lit.”) і рукапісе, што захоўваецца ў Ягелонскай б-цы (Кракаў) у папцы “Розныя вершы, дасланыя Ю.Б. Залескаму” (Рук.).

⁶ Czy to tak Boh sudił z nami,

Propaść na wiek z Maskalami? (Рук. і “Dz. Lit.”)

⁷ bratki (“Dz. Lit.” і Рук.)

Jak pred daúnimi hadami
 Biúsia Palak z Maskalami.
 Za szto ž jany wajawali⁸,
 Stolki krowi razliwali?
 Oj za toja, szto narodu
 Palak chacieú dać swabodu!⁹
 Jak Maskal taho daczuúsia,
 To na Polszczu nawiarnuúsia,
 I Niemiec staú pamahaci,
 Sztob Palaka zwajawaci.¹⁰
 I bilisia, wajawali,
 Pakul Palaka prahnali;
 Oj da panios swajo hore,
 Biedny Palak aż za more,
 Da słaúnaha, da narodu,
 Szto sam wyszaú na swabodu,
 Szto cely świet jaho znaje
 I Prancuzom nazywaje.
 Prancuz pryniaú ich za braci,
 Ale nia moh ratawaci,
 Bo sam cieżka z Niemcom biúsia,
 Ad niawoli baraniúsia.
 Maskal u Polszczy razsieúsia,
 Oj da zaraz u kości újeúsia,
 Staú padatki wybierać,
 U rekruty zabierać.
 Wialeú sypać magazyny,
 Niby dla hetaj pryczyny,
 Kab jak zdarycca patreba –
 Mużyk moh tam dastać chleba.
 A jak sam staú wajawać,
 Wialeú magazyn zabrać,
 U aboz wiaźci úsio zboże,
 A narod – choć hiń, niaboże!
 A jak woźmieć usio z chaty,
 Jaszczto sam idzi ú sałdaty,
 Kídaj żonku, dietki ú domu,
 Jedź u kałodce da pryjomu.¹¹
 Jak wojska úžo nia treba,
 To sałdat sam szukaj chleba;
 Szleć usich damoú – nie pytaje,
 Ci katory dom swoj maje.
 Tolki wialić nie szatacca,

⁸ Za szto ž i my wajawali (Рук.)

⁹ Гаворка пра чыннасць Чатырохгадовага Сойму (1788-1792) і прыняцце Канстытуцыі 3 мая 1791 г.

¹⁰ Гаворка пра трэці падзел Рэчы Паспалітае ў 1795 г.

¹¹ У “Dz. Lit.” дадатковая страфа:

Tam łob holoć i musztruiuć,
 Łomiać, bijuć i katujuć,
 Hałodziać, hlumiać jak skacinu
 Na zarez bez daj pryczynu.

Na prykaz tojczas jańlacca;
 Nasi boty da halisia,
 Choć ziamlu hryzi – żywisia.¹²
 Dańniej ludzi dobra żyli
 I druhich dobra uczyli;
 Maskal sam dabra nie znaje,
 To i licha nauczaje.
 Stań Kaścioły adbierać,
 Zaczań ksiandzoń razhaniać,
 Druhym wialeń być Papami,
 Chadzić u ryzach z baradami.¹³
 Bić pakłony i uczycca,
 Jak pa maskońsku malicca,
 Choć paciery, szto jon maje,
 To ich nichto nie zhadaje.¹⁴
 Niechaj że chto słowa skażyć,
 Maskal jaho zaraz zwiazyć,
 I zdarouja adbiraje,
 I na Sybir pasyłaje.
 A hdzie żandar zwankom zwiahnie,
 Ludziej dobrych u turmu ciahnie,
 Ci uboży, ci bahaty,
 Wałaczec ad siamji z chaty!
 Czynońniki usie zbytkujuć,
 Abdzierajuć i katujuć,
 Hłumiać, kryúdziać, raźbiwajuć
 I płakać nie pazwalajuć.
 Za Palakom, to bywała
 I padatka płacisz mała,
 A chto mień pana lichoha –
 Paszoń sabie da druhoha.
 Jak maskali k nam nastali,
 Usich u skazki papisali,
 Szlachcicoń z muzykami
 Hłumiać, jak zachoczuc sami.
 Z duszy rekrut i padatki,
 Choć ty hiń, a daj astatki,
 I kab usich zahubić,
 Daj akcyzu stanawić.¹⁵
 Ale ż, bratcy, nia tużycie!

¹² Nasić boty, stryćsia, brytsia,
Choć nie majesz czym umytsia! (Рук.).

¹³ Маєцца на ўвазе скасаванне Уніі ў 1839 г.

¹⁴ Choć paciery takie maje,
Szczu ich czort nie ponimaje! (Рук.).

¹⁵ I doreszty usich zhubili,
Jak akcyz ustanawili (Dz. Lit. i Рук.).
Далей у “Dz. Lit.” i Рук. маєцца наступная страфа:
Polak usie heto znaje,
Horkije ślozy proliwaje,
Tolki pomohczy nie może,
Sam u czużoj ziamli, niaboża!

Lepiej u Boha prasicie
 Miłasiernaha, kab skora
 Pieramianiú nasze hora!
 Palak úsio heta znaje,
 Ciapier siły nabiraje:
 I Prancużóu padmaŭlaje,
 Pary sobie wyhladaje.¹⁶
 Jak Palakoú zwajawali,
 Da Prancuza jak prahnali,
 Prancuzy chacieli sami
 Iŭci nazad z Palakami.¹⁷
 I paszli i Maskwu úziali,
 Palakom Polsczu addali,¹⁸
 No Maskal tut spachwyciúsia,
 Daj z Niemcami zhawaryúsia.
 I siudy-tudy krucili,
 Wajawali i płacili,
 Pakul Prancuz nie paddaúsia,
 Znoú u niawolu nie dastaúsia.¹⁹
 Jak Prancuz paszoú u niawolu,
 Tady Maskal zmohsia ú wolu.²⁰
 Znoú zachoú narod hłumić,
 Pa swajmu ludziej hubić.²¹
 Prancuz tymczasam pawoli
 Staú wybiraćca z niawoli,
 Prahnaú Karala lichoha,
 Da wybraú sabie druhoha.²²
 A jak tolka zmacawaúsia,
 To z Maskalom i zadraúsia.
 Zaczaú bici, wajewać,²³
 Swaju kryúdu úspaminać.
 Oj biú, dakul wojska stała,
 I atniaú ziamli niemała,
 Aż Maskal musieú prasicca,
 Sztob z Prancuzom pahadzicca.
 A Prancuz, jak pisaú zhodu,

¹⁶ У “Dz. Lit.” i Рук. маецца наступная страфа:

Bo úže para nastupaje,
 Szto Maskal moc pocieraje,
 A jak heto toje budzie,
 To biarycie ż na um ludzie.

¹⁷ У “Dz. Lit.” i Рук. маецца наступная страфа:

Jak Maskal toje daznaúsia,
 To zaraz z Niemcam źwizaúsia,
 Daj z Prancuzom wojowaci
 I hraszyma padkuplaci.

¹⁸ Гаворка пра падзеі пачатку XIX стагоддзя – войны Напалеона Банапарта.

¹⁹ Маецца на ўвазе дэтранізацыя ў 1814 г. Напалеона.

²⁰ То Maskal znoú uziaú wolu („Dz. Lit.”).

²¹ Polsczu dareszty hubić (Рук.).

²² Луі Напалеона Банапарта, які ў 1848 г. стаў прэзідэнтам рэспублікі, а ў 1852 г. – імператарам.

²³ Гаворка пра Крымскую вайну 1853-1856 гг.

To zaściaroh, kab narodu
 Usiakamu wolność daci,
 Nikoha nie prymuszaci.²⁴
 Maskali choć abiecali,
 Da taho nie datrymali,
 Bo Prancuz nia mieű spakoju,
 Paszoű na Niemca wajnoju.
 Bo i Niemiec u chitrość uszyűsia,
 Za Maskala nie zastupiűsia,
 Da staű inszych zabierać,
 Na swoj zakon prymuszać.
 Prancuzy heta jak zaznali,
 Tahdy na Niemca napali,
 Daj znoű bicca, kab narodu
 Usiakomu dać swabodu.
 Niemca saűsim zwajawali,
 Z czuźoj ziarnli pierahnali,²⁵
 I na wieczny czas wialeli,
 Kab Niemcy tam iűci nia źmieli,
 Kab bolsz zűha nie rabili
 Da narodu nie hűmili,
 Kab Cary nia mieli woli,
 Brać nikoha da niawoli.
 Pa ũsim źwiecie raspisali,
 Sztob usie ludzi skazali,
 Jak katory chce być,
 Pad jakim zakonam żyć?!²⁶
 Papy ciapier durać-muciać,
 Prosty narod baűmuciać,
 Maskal, kaźuć, maje wolu,
 Palachczyć nam naszu dolu.
 Oj! nia wiercie tamu ludzi,
 Niczoha z taho nia budzie,
 Kali b chacieű tak zrabić,
 Daűno b to musiało być.
 Maskal ciapier wolu maje,

²⁴ У грамадстве доўгі час распаўсюджваліся такія чуткі, хоць у Парыскай мірнай дамоўе падобнае не зафіксавана.

²⁵ prohnali (Рук.).

²⁶ У “Dz. Lit.” і Рук. маюцца наступныя строфы:

Czuć i ũ nas majuć pytaćsia,
 Jak my choczam astawaćsia,
 Czy być uźo z Maskalami,
 Czy znoű žyci z Palakami.
 Pamiatajcie ź u tuju poru,
 Jak pryjdzie da pryhaworu,
 Kab czasami nie akpićsia,
 Na wiek wiakoű nie zhubićsia.
 Pokińcie horelku pici,
 Kab rozumu nie zduryci,
 Jak treba sűwa skazaci,
 Dolu sobie wybiraci.

Jak zachocze, tak upraŭlaje,
A jak tolki szto nakaże,
Musisz zrabieć, jak prykaże.
Katoryje pany spahadali,
Wolność ludziom dać żadali,
Tych u kleszczy Maskal zaŭ,
A nas na Skarb zabieraŭ.
Najeżdżając prosta zhraja,
Asesaraŭ, czort ich znaja,
Bjuć, da duszać, da miesiać,
Na adndho panaŭ dziesiać.
Wot jakuju jon swabodu
Choczyć rabić dla Narodu.
Wot jak ludziom spahadaŭ,
Pakul Prancuz na kark siaŭ.
Jak prycisnuli Maruchu,
Jak żadali ŭ Krymie duchu,
Jak wialeli nie mieszać,
Wolność usim ludziom dać.
To ciapier Maskal piaje
Mudraheliki swaje,
Ciapier kryczyć: heta Ja!
Chicier Dmicier jak źmieja!
Choć mudraki wymyślając;²⁷
Szto pany pieraszkadzając,
Szto krucili i płacili
I Maskala padkupili.
Na szto ż jamu podkup brać,
Kali tak, jak wialić dać,
Skażuć – zapłaci, niaboże,
Tam krucielstwa nie pamoże.
Hdzie tam pany prarabili?²⁸
Ich u Sybir wałaczyli,
Usiu szlachtu kasawali,
I majątki adbirali...
Budzie tak i z muzykami,
Bo Maskali choczuć sami,
Kab Mużykoŭ pilnawać,
U niczom woli nie dawać.²⁹
Sztob usiakaha najci ŭ poru
Da rekruckaha naboru,
Kab schadniej było ławici
Da i ŭ pryjom wadzici.
A jak pryducca padatki,
Zdziaruć z każdaŭ astatki;³⁰
Niechaj pany choć jak prawiać,

²⁷ Choć prastaki wymyślając ("Dz. Lit." i Pyk.).

²⁸ Tak pany nie prarabili ("Dz. Lit." i Pyk.).

²⁹ Kab nas pany pilnawali,
Ciachaćsie nie pazwalali ("Dz. Lit." i Pyk.).

³⁰ Zdzieruć z pana choć astatki ("Dz. Lit." i Pyk.).

Usio ú dwor ahzakuciu stawiać,³¹
 Uważajci ż dobra ludzi:
 Z Maskalom tołku nie budzie,
 A wiedajcie ż szto rabić,
 Kab Ajczyznu baranić?!³²
 Na wiasnu – jak daś Boh – hranieć
 Prancuz, Palak z żaúnierami,³³
 I jak Polska úsia ústanieć –
 Idziom i My z Palakami.
 Kali staniem z Palakami,
 Budziem roúnymi z panami,
 Usim szczęście Boh nam daść,
 I prapadzie Maskoúska úłaść!

Гутарка Ф. Р. (гэты крыптанім часам трасфармуюць у Ф.Пчыцкі) “Krúda i praúda” склалася пад непасрэдным уплывам “Гутаркі старога дзеда”. Аўтар здолеў нават падрыхтаваць літаграфаванае выданне свайго тэксту. Аднак гутарка “Krúda i praúda” не атрымала шырокага распаўсюджання: наклад не дайшоў да чытача. Гісторыкі паўстання 1863–1864 гг. не ведаюць гэтага выдання, ад якога, здаецца, захаваліся адно толькі два-тры асобнікі.

Мы звернем увагу толькі на тое, што гэты твор нарадзіўся ў асяроддзі маладых патрыётаў. Як і “Гутарка старога дзеда”, “Крыўда і праўда” характарызуецца не толькі адсутнасцю (ці то нязначнай колькасцю) паланізмаў, але і наяўнасцю русізмаў (асабліва ў “Крыўдзе і праўдзе”). Гэта яшчэ адно сведчанне, што аўтары абодвух твораў набывалі адукацыю ў расійскамоўных навучальных установах.

³¹ Niachaj pany jak choczuc prawiać,
Ahzakuciu u damach stawiać (“Dz. Lit.” і Рук.).

³² У “Dz. Lit.” і Рук. твор заканчваецца наступнымі радкамі:
Tak pomnicie, szto skazaci,
Jak nas buduć pytaci.
Krykniem usie ú adno słowa:
Niachaj Polska budzie znowu,
Bo jak staniem Palakami,
Budziem roúnyja z panami.

³³ У літаграфаваным выданні (у ім мелася яшчэ і прازیчатая прадмова) гэты радок гучаў так: *Mirosłauskij z żaunierami*. (Гл.: З.Я. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература*, [в:] *Революционная Россия и революционная Польша*, Москва 1967.)

Kryúda i praúda

Hutarka białaruskaja

F.P.

(Petersburg, 1863)

Bratcy, duża nam ni ładna!
Za maskalom żyć niskładna.
Nia to, szto za Polszczy-matki,
Tahdy to byli paradki!
U wusim mieli wyhodu,
I Pan Boh dawaŭ urodu:
Jak les, bywała, pszanica,
Kołas żyta sirabrycca,
Jaczmień, hreczka, i awios,
I haroch, jak ściana ros,
Aharodaŭ ni prybrać,
Szumić trawoj sinażać;
Karoŭ, świnię i awiec
Powin, bywała, chlawiec.
A koniki ż to jakia?
Hniedźki, warancy, siwyja;
Pczołki ŭ wulach hudzieli,
Miod d'atwału pili-jeli,
Hnuliś pad fruchtam sady –
To-to bywali lady!
Za praklatym maskalom
Nietu szczęścia ni ŭ czom;
Boh urody ni dajeć,
Maskal paśledki hrabieć,
Nia to, szto za Polszczy-matki,
Skazać, to byli paradki!
Ni kudy nas ni haniali,
Padatkaŭ ni nakładali,
Ni było nijakaj płatni;
Ciapier hrabuć hrosz astatni.
Daŭniej i piwa waryli,
Wolnicaj brażku kuryli,
Susim niakrutstwa ni znali,
Na wajnu nas ni haniali,
Szlachta za nas zastupała,
Sama za nas waiwała;
Aj da szlachta małajcy!
Papy byli, jak ajcy,
Tak nam baćki hawaryli,
Szto wot jak szczęśliwy byli!
A ciapier naatwarot,
Chud i biedzin nasz narod:
Sztob u niekruty nas brać,
Sztob padatki wydzirać,
Sztoby dziarzać ŭ niawoli

I rabić pa swajej woli,
 Maskal trebić z panoú,
 Spaúniać cieżki ústanoú.
 Maskali jak grugany³⁴,
 Nia to, szto naszy pany;
 Jaduć nas, pjuć naszu krou,
 To nada ż ich hnać dałou
 Ad naszaj ziamli radnoj;
 Prahonim, budzieć pakoj.
 Jany i wieru światuju
 Żwiali ú syzmu praklatuju;
 Zadawali nam i muki, –
 Prywadzia nas da razłuki
 Ad naszaha z predkaú Boha,
 Szto to była za trywoha!
 Na nas dla hetych razłuk,
 Ni adzin śsiekli lazy puk, –
 I ú lancuhi kawali, –
 I ú turmy zasażali.
 Nawadzili i sałdat, –
 A sałdat to nia swoj brat!
 Kurej, świnię i karoú
 Eli, – pili naszu krou.
 Prancy b ich samich pajeli!
 Tak nam jany nadajeli!
 Woś ża ad lutaha hada,
 Bratcy, baranicca nado!
 Z Panam Boham! – i Boh z nami!
 Pany z nami! – my z panami!
 Z siarpoú, świardłou, limiaszoú,
 Narobim my pałaszoú, –
 I kasami na szastach,
 Razaniom pa maskalach!
 Wić jak ciapier, tak nia być,
 Nado ż ich pacirabić.
 Jon słabodaj tolki ckuić³⁵,
 Skolki wycirpim prabuić.
 U Polszczy niawoli niet,
 Ad panoú ni znajuć bied;
 Wot nazad dziesięć hadou, –
 I ad naszych to panoú
 Wyszła, szto by dać słabodu,
 Tak jak polskamu narodu,
 Da ni papuściú Maskal,
 Taki razbojnik-chabal!³⁶
 Ciapier z Wilna, z Koúna, z Hrodna,
 Wyszła, szto by było słabodna,
 A maskal i znoú dziarżyć;

³⁴ Kruki. (Прыпіс аўтара ці выдаўца).

³⁵ Drazni. (Прыпіс аўтара ці выдаўца).

³⁶ Rozpustnik. (Прыпіс аўтара ці выдаўца).

Niaúzo ź tak hetamu być?
Kab nam i sztany zastawić,
Nado na swaim pastawić,
Sztoby Polszczu waracić,
Dosić hetak świet kapcić.
Tolki ź wot, bratcy mai,
Pany stajać na krai
Miży szlachty, – miży nas,
Usiaki na hroszy łas.
Padnuszczaić widna bies,
Znać tolki swoj antares;
Widna szto z naszych panoú,
Nimała jość durakoú,
Szto ni znajuć jak rabić,
Sztoby Polszczu waracić.
Biednuju szlachtu dziaruć, –
I ú prihon jaszczu hnuć;
Tak wot szlachta, jak czuwać,
Ni zachoczyć waiwać;
A biz szlachty jak tut być?
Jak nam ajczyznu dabyć?
Kazuć, staryja pany
Razumny byli jany,
U ich szlachcic byú pan-brat,
To i dzieła szło na ład.
Chto za ich klamku dziarżaú, –
I tot sam panam zastaú;
Znaczyć ni łupili szlacht,
Cirabili k' szczaściu tracht.
Za toż za szlachty placzom,
Ni tużyli ni ab czom.
I ciapier za szlachtaj my,
Maskaloú razhonim émy.
Wot za! Jednaść musić mieć,
Chto Ajczyznu dastajeć.
Daj za Boża wum panam,
Jednaść, miłaść, zwahu nam,
Dadaj i swajej pamocy,
Sztob wyjści z maskoúskaj mocy!
Bo użo ź nadajeła nam
Paddawacca maskalam!
Wykazać bied nietu słoú:
Maskal zrabiú mnoha údoú,
Narabiú mnoha sirot,
Nahaciú mnoha bałot
Naszym bratam i dziećmi, –
Perałom ich pałami!
Ach! Bożuchna, nam praści!
Szto tak musim ich klaści;
Bo nia można úciarpieć,
Wum i serca ni źniasieć
Taho niszczaścia i bied,

Jakich i lika úžo niet!
Maskal heta zwodca świata
I kat nad żodnaha kata.
Jon jak nipryjaciel duszny
I czortu, widna, pasłuszny;
Prociú sonca sam idzieć,
Prociú Boha nas wiadzieć,
I choćyć uhawaryć,
Sztob nas ad swaich adbić,
I Ajczyznu naszu mać
Umaryć i zakapać.
Sam nam chormy padajeć,
U ich sam za nas ilżeć,
Sztó nia choćym palaka,
A jaho, syzmatyka.
Ach besta! Wialiki zdrajca!
I dusz naszych zapradajca!
Aszukaniec jan balszy,
Da my kolkija jarszy,
Ni pałknieć za żyúcom nas,
Choć pażyrać wielma łas.
Jon, jak łowiuczy kania,
Z łubkaj padchodźć mania,
Choćyć zławić, asiadłać,
I na złom szyi pamczać.
Lepij za słuchać swaich,
Swoj dli swaich nia jaść lich.
Maskal roúna szto miadźwiedz,
Jak woźmić moc – zadziareć,
U niekruty stanić brać,
Roznaj płatniaj uciskać,
Budzić i za sol łupić,
Tahdy soli ni kupić;
I nia budzić życia nam,
Paddajsia-tka Maskalam.
Żon ad mužoú odabjeć,
Daczok za kust pawiadzieć,
Wajnoj narobić sirot,
Iznoú nahacić bałot
Naszym bratam i dziećmi, –
Pirałom ich pałami!
O! Lepsza matka swaja,
Polszcza-matka rodnaja,
Jaje słuchać, jej służyć,
I nawiek u szczaści być!
Heta pawinnaść dziećci,
Tak Boh wialeú. Maskal źmieć.
A sa źmiajom nam nia żyć,
Bo źmieć możyć ukusić.
Jon biaźwierny syzmatyk,
I úwieś świet padniaú kryk,
Tukaja, jak na waúka,

Szto jon kryúdzić palaka;
Żdziekawacca ż nad nami
Nia budzić bolsz, my sami
Škiniem jaho z naszych plecz
I kasami staniem siecz.
Nia budzić bolsz panawać,
Jak adżyła Polszcza-mać.
I nam usim wialeła,
Nia mieć z maskalom dzieła,
Bo moc swaju uziła
I paradki zawila.
Niet użo maskoúskich praú,
Ahłasila swoj ustaú.
Niet użo ciapier panoú,
Nietu szlachty, muzykoú,
Usie roúny, jak adzin,
Bo z nas każdy polski syn.
I úsim ziamlu daduć,
I na siejmy pawiaduć,
I ú wieru wiernuć nas;
Daj Boh skarej hetat czas;
I daj ża za Polszczu-mać,
Tabe cześć, chwałę pijać.
Aman.